

ESTERHÁZY PÉTER

A szavak csodálatos életéből

Esterházy Péter
író

1950-ben született; középiskolai tanulmányait a Budapesti Piarista Gimnáziumban végezte. 1974-ben az ELTE Természettudományi Karán matematikusi diplomát szerzett. A Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, a Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung, az Académie Européenne des Sciences, des Arts et des Lettres és a berlini Akademie der Künste tagja.

1976-ban jelent meg első kötete, a Fancsikó és Pinta című elbeszélésgyűjtemény. 1978-tól szabadfoglalkozású író. A hetvenes–nyolcvanas években novelláival és regényeivel az úgynevezett „új próza” egyik legfontosabb megteremtője lett, és mára egyike azoknak a kortárs magyar íróknak, akik külföldön is széles körű elismertségnek örvendenek. Műveit több mint húsz nyelvre fordították le, s rangos nemzetközi díjakkal tüntették ki, többek között megkapta a Soros Alapítvány életműdíját (1992), a Magyar Művészeti Alapítvány díját (1995), a Kossuth-díjat (1996), az Európai Irodalom Osztrák Állami díját (1999), a Magyar Irodalmi díjat (2001), az olasz Grinzane Cavour díjat (2004) és a német Béke-díjat (2004).

Tekintsük A halmazt. Ez legyen a prímszámok halmaza. Egy pozitív egész számot prímszámnak nevezünk, ha 1-en és önmagán kívül más egész számmal nem osztható. Az 1-et nem tekintjük annak (noha!), de ilyen a 2, 3, 5, 7... és így tovább. B halmaz legyen a valaha élt magyar írók halmaza, tehát ha valaki magyar író, akkor benne van, és ha benne van (most az mindegy, hogy nyakig vagy bokáig), az magyar író. Írónak azt nevezzük... hát lényegében, amit prímnek, hogy az egyen és önmagán kívül ne legyen más osztója (lásd még: a mindenséggel mérd magad!), ha pedig valaki író és magyarul ír, az magyar író. (Ez a felfogás tehát nem tud értelmet tulajdonítani a „magyarul ír, de nem magyar író” kifejezésnek, illetve ez barokkos megjelenítése annak, hogy illető nem író.) – Ez a prím váratlanul tényleg jó definíció, vannak például az ikerprímek, 11–13, 17–19, Goethe és Schiller, Arany és Petőfi, Stan és Pan.

Legyen f_{NU} az úgynevezett népi-urbánus függvény, értelmezési tartománya az A halmaz, értékkészlete a B halmaz, vagyis minden prímhez rendelünk egy magyar írot, több prímhez is tartozhat ugyanaz az író, de egy prímhez nem tartozhat egynél több magyar író, például kettő, mert kettő több, mint egy...

Örkény István (1912–1979)
Kárpáti Éva festménye, 1999

Eddig valahogy így kezdődtek itt az előadások, tudósok beszéltek, *tudósok*, akik tehát tudnak valamit, és erről a tudásukról itt beszámoltak, mi a meleg víz?, molekulák, Brown-mozgás (vagy Browning?, előkapta 38-as browningját s ettől fölmelegedett a víz?), mindenesetre szakszerűség, jól definiált kérdésekre szeriöz válaszok.

Most azonban egy író áll itt, s elég, ha csak az író Örkény István által kiemelt jelentésére gondolunk: a vaj köpülésekor megmaradó, tejszerű, *savanykás* folyadék, s már gyanítható, ma ez itt nem lesz ilyen egyszerű.

Nem szívesen sertepertélnék a „mi az irodalom?”-kérdés körül, ezt meghagynám a szakférfiaknak és szaknőknek, de átfogalmazva már jobban kézre állna, hogy tudniillik mi a bánat is az irodalom? (s ha nem volnánk ilyen úri és/vagy közszolgálati helyen, akkor a bánat helyett más szó is állhatna – mint az köztudott, tennem hozzá védekezve), és akkor erről a bánatról kicsit.

Vagy másképp arról, hogy mit is akarok. Anekdót. Egy afféle irodalmi konferencián a nekem rendelt tolmács nagyon tudott spanyolul, ami jó volt, mert ott spanyolul beszéltek, de az irodalomról halvány dunsztja se, akárha nekem a tehéntermesztésről beszélnének. Az előadó épp vidám dolgokat mondhatott, mert körülöttem dőltek a nevetéstől. Mit mond? – kérdem. Várjon, figyelek, majd később. Megint hallom, hogy Kafka és bruhaha. Mit mond? Majd később.

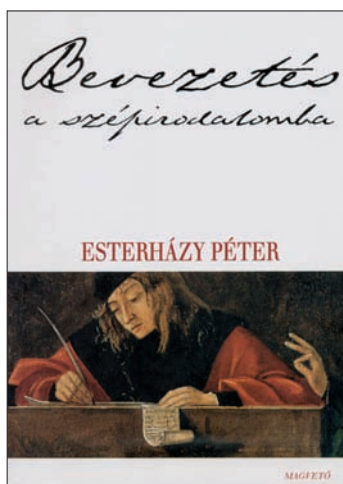
Ez így ment végig. Wittgenstein, Camus – és a felszabadult, orgiaszerű vihogások. Taps, szünet, várakozón a tolmácsra néztem, fiatal egyetemista lány volt, aki szigorúan, mintegy megrovóan azt mondta: Igen. Azt hiszem, az irodalomról beszélt.

Ezt szeretném én is elérni, hogy önök a végén azt mondhassák, igen, azt hiszem, az irodalomról beszélt.

Nem toporognék sokat itt tovább a módszertan körül – bár erre is igaz ifjabb Plinius mondata, amely szinte minden úgynevezett modern vagy modern utáni szöveg mottója lehetne: „Ez nem kitérés, ez maga a mű”, önös szóval: a *Bevezetés a szépirodalomba* nem bevezetés, hanem szépirodalom –, szóval azt még megjegyzem, hogy ha író beszél az irodalomról, író íróként, akkor többnyire a sajátjáról vagy a neki ismerőséről beszél, mert a gyakorlatból beszél, a gyakorlatából – ez a korlát itt is áll.

Ebben az „író beszélben” nem csak az író problematikus, hanem a beszél is. Megszoktuk, hogy manapság mindenki beszél, egyszer csak ott egy mikrofon – nagypapa, hallasz? –, és beszélni kell, háziasszony, focista, táblabíró, hivatásos pederasztá és amatőr bélyeggyűjtő, mindegy, csak beszéljen. Folyamatosan műsoridő van. De az író hangsúlyozottan nem beszélő-állat, hanem író-állat, én is, ahogy a költő mondja (én), „leginkább papírközelben vagyok én”.

Másfelől meg az a helyzet, hogy már rég szerettem volna így állni egy tábla előtt. Krétával. Eddig meg is volnánk, de láthatták és látandják, hogy az igazi tanárok ilyenkor lazán zsebre dugják a kezüket, és csak adnak elő,

adnak elő... Na ebből itt nem lesz semmi. Van énnekem rendes kéziratom, sok szó van rajta, melyet kímélet nélkül mind fölolvastok, egyetem ez, nem szórakozni vagyunk. Lám, a *mi végre vagyunk a világon?* alapkérdésre mintegy véletlenül kaptunk egy részválaszt.

Heidegger szebben tette föl a kérdést: Wozu Dichter in dürftigen Zeiten? Vagyis mi végre volnának a költők ínséges időkben. Ez a *mi végre* is témánk.

Szokták mondani, az író szerszáma a nyelv. Ez majdnem igaz. Én szívesen látom az írókat, magamat – mint kézművest. Még inkább kőműves. Kőműves. Téglát, malter, rakni, nő a fal, leomlik, újra, föl-le, Kelemenné, szóval valami nő.

Itt kicsit megállnék mutatni valamit. A mondat arra lehet példa, hogy nemcsak én írom a mondatot, az is írja önmagát. Vagy másképp: hogy a nyelv is szerző. Az írásnál sok és sokféle összefüggésre lehet ügyelni, szimmetriákra, ismétlődésekre, eposzi állandó jelzőre, a leleményes komplexus, és akkor többnyire kiderül, mondjuk egy értő olvasásnál, ez akár még egy kritikusnál is bekövetkezhet, minden jó kritikus jó olvasó is, de nem minden rovar bogár, hogy rendszerint sokkal több összefüggés, nyelvi játék, mélység és sekélyesség található a szövegben, mint amennyit az író beletett. Egy más szempont szerint ezt úgy is lehet fogalmazni, hogy az rossz jel a munka minőségét illetően, ha csak az van a könyvünkben, amit bele-tettünk.

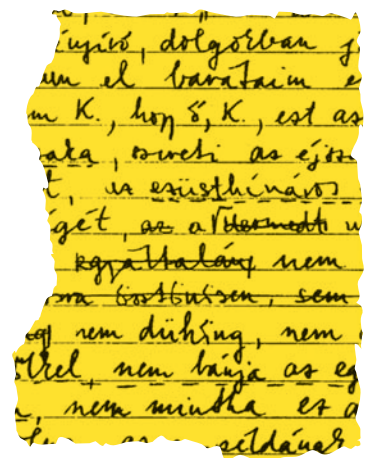
Jobb korokban ezt elfogadták közvetlen Isten-bizonyítéknak.

Szóval a következő történt (ezt persze becsületszóra kell elfogadniuk, így nincs bizonyító ereje, de nem is bizonyítani akarok, hanem mutatni): tehát írtam, hogy rakosgatjuk a téglát, nő a fal, és akkor eszembe jutott, hogy hány és hányszor kiderül, hogy amit fölraktunk estére, leomlott reggelre, hogy az nem is fal volt, hanem legjobb esetben árok – gondolatjel: ha egy napot végigírok és másnap sorról sorra kihúzom, tehát nem marad semmi, az két nap jó munka, nulla linea, sine dies –, innen logikus ugrás a Kőműves Kelemenné, aki nemdebar nő. Az én kis linkségem már nem emlékezett, csak a nyelv, hogy a mondat elején volt már egy nő, de nem asszonyálatként, hanem igeként, *cherchez le verbe!*

Én személy szerint jó barátságban vagyok a nyelvvel – nyelven a magyart értem –, illetve ő van velem barátságban, megengedi ezt a barátságot, mert az még igaz lehet, hogy a kolléga volt az úr, a vers csak cifra szolga, ám végül is a nyelv az úr.

Ezért van az kérem, hogy hűséggel nem az országomnak, nem hazámnak tartozom, nem az osztályomnak, ha van, nem a családomnak, van, hanem egyes-egyedül a nyelvnek tartozom, a magyar nyelvnek. Jó társaságban vagyok.

A nyelv az úr, és akkor zárjam parodisztikusan: Habár fölül a gálya. Ez például egy üres fölül-és volt, csak azért nem húzom, hogy lássák, a nyelvre se lehet mindent hagyni. Mondatkihúzáshoz ugyanazok a képességek és erők kellenek, mint mondatírásához.

Író, dolgozóban
am el barátain
m K., hogy ő, K., est as
ata, oveti as éj
t, a existhívás
get, az a f...
egyáltalán nem
ma f...
nem dühing, nem
szel, nem bánja as eg
nem mintha et a
seldánab

Részlet a *Függő* kéziratából

Balassa Péter (1947–2003)

Mindenesetre az már látszik, hogy itt a tárgyról való beszéd része magának a tárgynak, blöffszerűen használva a matematikai szókészletet: könnyű Moebius-szalagok úszkálnak szigorú Klein-kancsókban.

A barátságról jut eszembe Balassa Péter, a nyáron halt meg, neki ajánlom ezt az előadást.

Az írónak testközelből kell ismernie a szavakat, kézbe kell venni őket, fogdosni, mit lehet velük csinálni, mit engednek magukkal, hogyan öregszenek, fásulnak el vagy kezdenek el hirtelen gügyögni, épp milyen a kedvük, milyen lábbal keltek föl, babusgatni kell őket és olykor üvöltözni velük, vagy ők babusgatnak és ők üvöltöznek. Civil ember is ismeri ezt, csak nem szóval.

Azt mondja Wittgenstein, a szónak nincs jelentése, csak szóhasználat van, ezt a használatot kell ismerni naprakészen.

Ez a használat erős, szél ellen nem lehet szóhasználni, itt alkalmazkodni kell, fölemelt fejjel, gerincesen – vállat vonni; egy ideig ragozhatjuk tisztességesen az ikes igéket, csokoládézhatnám, de a nyelvi rögválóság kicsúszik alólunk, hisz az ikesige-ragozás stiláris értéke más, mint akár húsz éve, úgy-hogy ha az ember nem vigyáz, azon kaphatja magát, hogy kisujja eláll, tartva a kávécsészét. *Kisujjunk elállna, ha tartanók a csészét.* (Ez most nem ikes ige, csupán békebeli tárgyas ragozás.) Kevés dolog van messzebb a finomságtól, mint a finomkodás.

A szóhasználat változik térben és időben, és ugyan igaz, a nyelvnek van írója, nem az országnak – de mégis, mondjuk meddig német a német? Zürichben ugyanazt a nyelvet beszéljük-e, mint Bécsben? Nem egészen. És Csíkszeredán se úgy és azt, mint Budapesten. És más a környezet is, másképp hangzik az elkiáltott szó egy kútban és másképp egy... a pampákon, föl-téve, hogy a pampa olyan rónaszerűség, nem pedig egy állatfajta, a puma és az emu közeli rokona, bár nagy baj, a műveletlenségen túl, nem volna, az akusztikai példázat stimmel.

Tehát, hogy egy példával éljek, ha azt mondom Zürichben, magyar (ejtsd: madjar), az mást jelent, mint Bécsben. Édes hazám. Lefordíthatatlan szójáték. Csíkszeredán más a dimenziója, a színe, a sötéte, a játéka, a drámája a magyarnak, a szónak, mint Zalakaroson vagy Óbudán. Itt nincs drámája. A drámanélküliség drámájáról szól, azt hiszem, az egész modern irodalom. A nincsből lévő vanról. A lét elviselhetetlen könnyűsége, írja Kundera Párizsban. És ez pontos, csak itt még a könnyű is nehéz.

A szavak szivárványzása nemcsak térbeli, hanem időbeli is. A szavaknak idejük van, vagy másképp: idő van a szavakban, a mi időnk, a használóké, a mi történelmünk, mi magunk.

Elfelejtünk szavakat, másokra rálelünk, olykor túlságosan is, s lesznek divatosakká. A kérészetű divatszók, így szerepelne az újságban. A politikusok például évek óta ragaszkodnak a *markánshoz*, markáns véleménykülönbség, ez azt jelenti, hogy egyikőjüknek sincs véleménye, és ezt markán-

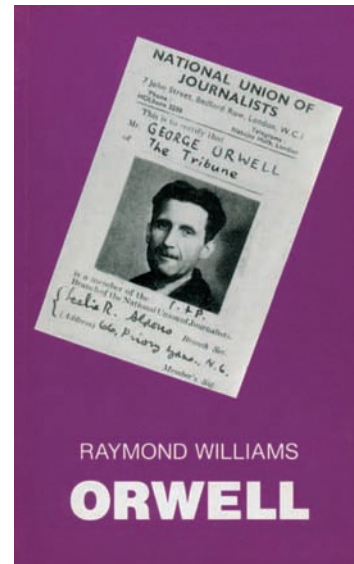
san a tudomásunkra hozzák. A másik a *mentén*. De nem hogy a Maros mentén, vagy hogy folt esett a nyusztal bélelt mentén, ami mégis valami megbízható, ha nem is polgári, de konzervatív ügylet, hanem nemde az „ilyen-olyan értékek mentén”. Tulajdonképpen anyánk nyelve iránti tiszteletből nem volna szabad ilyen pártokra szavazni. Azt már nem is említem, hogy egy párt, aki. Markáns, mentén, aki – erős szűrő. Ha még az *alkalmasintot* is hozzáveszem, márpedig hozzáveszem – hogy tudniillik az nem azt jelenti, alkalomadtán, hanem hogy vélhetőleg, valószínűleg –, akkor csak állnánk itten pártok nélkül, ami nem volna érdekünk, szügyig mélabúban. Minthogy e jelenség pártfüggetlen, lehetséges, hogy ez volna ama annyit hiányolt demokratikus minimum? Ez az az aranyfonál, mely összeköti pártjainkat? Új bekezdést kezdek, megvalósítván az értelmiségi gög minősített esetét.

Tapasztalataink jórészt a diktatúrából valók, nyelvi tapasztalataink is. A diktatúrákat szenvedélyes, mit ne mondjak, vérmes kapcsolat fűzi a nyelvhez, elég, ha Orwell 1984-ére utalok, a Newspeakre, az új nyelvre, az Újbeszélre. Mert az embereket meg lehet félemlíteni, és akkor az emberek megijednek, és mindent bevallanak és mindent elfelejtenek. A nyelv azonban fütyül a diktátorokra, még csak nem is röhög rajtuk, csupán vállat von, ezért igazuk van a diktátoroknak, ha meg akarják változtatni. De a nyelvet nehéz megváltoztatni. A nyelv persze nem jó és erkölcsös, azaz nem úgy van, hogy utálja a diktatúrákat és szereti a szabadságot, a nyelv van, s a vant nehéz megváltoztatni.

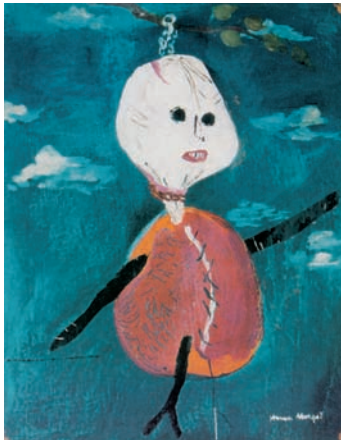
De ha van, van a diktatúra is. És annak is van nyelve, teremt magának. A *szocialista* szó például – azt hiszem, ez Czákó Gábor megfigyelése volt – fosztóképzőként viselkedett, a szocialista demokrácia a demokrácia, a szocialista erkölcs az erkölcs hiányát jelentette, a szocialista jövő maga volt a kilátástalanság, mélyeséges mély a jövő kútja, a szocialista segítségnyújtásról pedig szegény Dubček tarthatna pszicholingvisztikai értekezést. És hogy a demokrácia és a népi demokrácia között ugyanaz a különbség, mint a zubbony és a kényszerzubbony között. Vagy mint a... hogy kell ezt itt mondani?... mint a szabás és a kiszabás közt.

Megdöböntő és lefegyverző, már-már megható, hogy a Kádár-diktatúra mennyire egyetlen szótól függött. Legitimitását (maga előtt) és erejét az adta, hogy ellenforradalomnak nevezte a forradalmat. Illetve mi neveztük annak, pontosabban ki annak nevezte, ki nem, a társadalom mint olyan annak nevezte, de az embereket lehetett e szerint osztályozni. Ellenforradalmat mondott, aki így gondolta, vagy nyíltan behódolt, vagy elege volt már az egészről és nem gondolt semmit, a nyíltan ellenszegülő forradalmat mondott (ezeket kis túlzással egy kézen meg lehetett számolni, mostanra már több száz Siva kéne). És aztán volt a nyíltan semmilyen, ez volt a Kádár-rendszer nagy leleménye, hogy ezt engedte, sőt támogatta, ennek szava az „56-os események” volt, később kis iróniával (bár hogy hová mutatott az irónia helye, nem tudni): 56-os sajnálatos események.

Amikor a New York-i terrortámadásra a „szeptemberi események” meg-

T betűt ültetek. Gerhes Gábor alkotása, 2000

Akasztott bábu. Anna Margit festménye, 1956

jelölést halljuk, a mi diktatúrán edzett fülünk hallja ezt a kis torpanást, dadogást, enyhe zavart, hogy mondanának is valamit meg nem is, sőt: gondolnának is valamit meg nem is.

A diktatúra nyelve a csönd, a halálos, végtelen, mozdíthatatlan csönd. Én már csak a gyöngített változatot ismertem, a lágyat, a szoft pornót, ennek nyelve a hallgatás, épp a diktatúráról való hallgatás, mert a gyöngö diktatúra is diktatúra, a gyöngö is erős, fölzbálja az alattvalók életét. Kádár alatt mindenki konkrétan 56-ról hallgatott. A szorzótáblában nem is szerepelt a 8×7 . A 7×8 sem, minthogy ez a szorzásfajta kommutatív.

A szavak életéről beszélünk, 56-nak viharos volt az élete, 56-nak mint szóznak, mint magyar szóznak. A sechsfünfzig élt, mint Marci Hevesen. Egészen pontosan: Wie der liebe Gott im Frankreich. Ami tehát a németeknek Franciaország, az nekünk Heves. A liebe Gottot most nem elemezném.

Mutatok egy példát a változó időkre. Ha mondjuk a hetvenes években leírtuk volna ezt a szép négy pozitív és egész számot, 54, 55, kicsi torpanás, botlás és félrenyelés, 57, 58, és följe írtuk volna, hogy Négysoros, akkor egy igazi bátor hazafias verset kapunk, vélhetően nem remekmű, de a hiányzó mágikus szám érzékletesen fejezi ki a magyar nép örök szabadságvágyát, és így tovább, tényleg ott lüktet a Gottfried Bennt idéző új tárgyiasság, mely mintegy Petőfi Sándor okos lelkesültségével ötvöződik.

Elmúltak a csúf idők, s ha most megpróbálkozunk így evvel a négy számmal, avval csak azt dokumentáljuk, 54, 55, 57, 58, hogy nem tudunk számolni. Hová lett a számok e sorrendjéből a szabadságvágy, és Benn és Petőfi? Elvitte a kiscica, vagyis a kivonuló szovjet katonák, vagyis a demokrácia. Ha nem kell sejtetni, akkor nem is lehet sejtetni. Akkor beszélni kell, gondolkodni, mérlegelni, állást foglalni. Túlélőkből élők lettünk.

Mindez nagyon mulatságosan tanulságos, de hogy dermesztően félelmetes is, azt akkor látjuk, ha elgondoljuk, hogy ez a négysoros (mely egyébként a máj napig *lappang*) tényleg nem jelenhetett volna meg nyolcvankilenc előtt. És nem minőségi okokból. Remélem, egy mai húszéves számára ez egyszerűen elképzelhetetlen.

Pedig így lett volna. Hisz már az is elegendő volt, hogy Nagy Gáspár a főnévi igenév NI végződését nagybetűvel szedesse, és az ötvenhatról való kussolás és a rossz lelkiismeret ebben – a költői intencióknak megfelelően – azonnal fölismerte a kivégzett miniszterelnök Nagy Imre nevét, következtetésképp betiltás, letiltás, vegzálás. Itt a német fordítás nem biztos, hogy segítene, EN, ott talán Erich HoNeckerre gondoltak volna. Hol zsarnokság van, ott zsarnokság van.

Amúgy a *Négysoros* cím a magyar irodalomban már foglalt a Pilinszky-vers által.

Alvó szegek a jéghideg homokban.

Plakátmagányban ázó éjjelek.

Égve hagyta a folyosón a villanyt.

Ma ontják véretem.

NAGY GÁSPÁR

Öröknyár: elmúltam 9 éves

a sír

NIncs sehol

a sír a gyilkosok

a test se ITT

NIncs sehol

a test se OTT

a csont a gyilkosok

NIncs sehol

a csont

(p.s.)

egyszer majd el kell temetNI

és nekünk nem szabad feledNI

a gyilkosokat néven nevezNI!

Ezt a verset, amely 1956 júliusában jelent meg, nem érinti a szovjet katonák ki-bemasírozása. Ezt is jegyezzük meg.

A szavak múltjának ismerete nem írói szakföladat, hanem mondhatni hazafias kötelesség, mindenesetre szükséges (ha nem is elégséges) föltétele az európai társalgásnak. Ha egy szót bepiszkoltak, vagyis piszkos fráterek elhasználtak, akkor *ez* a használat is hozzátartozik a szóhoz. Ha akarjuk, ha nem. Ez nem döntés, nem elhatározás kérdése.

Ha az *élettér* kifejezést mérnök vagy belsőépítész használja, nem történik semmi. De ha már a „magyarság életteréről” beszélünk, szándékaink legyenek bár a legnemesebbek, ott üvölt a szó mögött az egész náci vircsaft. Vagy finoman szólva nem szerencsés a romák lakásproblémájának *végső megoldásáról* beszélni, egyrészt mert nyilvánvalóan hazudnánk, másrészt azonnal betemetne minket az Endlösung nyomasztó árnya.

Tévedés ne essék, ez nem politikai kérdés, hanem nyelvi kérdés. (Bár az igaz, hogy az meg politikai kérdés...) A nyelv erősebb. Annak idején nem értettük, hogy mért lett nemzetközi botrány abból, hogy a Fradi–Ajax meccsen „huhogtak” (tudniillik ha egy színes bőrű ért a labdához). Azt hittük, hogy ez csupán a nagyképű hollandok fölényeskedése. A hollandok valóban nagyképűen fölényeskedtek, de a huhogás, mely sokkal gyakoribb vagy gyakoribb volt a nyugati futballpályákon, mint nálunk, az olyasmit jelent, mint „bűdös nigger”. Csak föl kell lapozni a nemlétező szótárt. És erre hiába mondjuk, hogy mi ezt nem úgy értettük. Mi ezt nem akartuk mondani. Helyes, akkor meg kell tanulni a nyelvet, semmi nem indokolja, hogy ezt sértődötten ne tegyük meg, és akkor azt mondjuk, amit gondolunk. Többé-kevésbé.

De hát nem abszurd ez? Azért, mert egy vacak náci vagy nyilas használta ezeket a szavakat, azért én ne használhassam? Igen, azért. De én a szót az eredeti értelmében használom! Nincs eredeti értelem, hanem van, ami van. De hát ez a szabadságom korlátozása! Valóban az. Ha nem történt volna meg mindaz, ami megtörtént, nem kerültünk volna ebbe a helyzetbe. De a 20. század, maradjunk ennél a szónál, abszurditásai után nem ez a legkevesebb, ez a figyelem, ez az óvatosság, ez az önkorlátozás? Nem másnak teszünk gesztust, nem mások történetéről van szó, hanem a miénkről, érzékenységünk nem udvariasság, hanem erkölcs.

Nem véletlen, hogy példáim a fasiszta diktatúrából valók, ez nem a sokat emlegetett kettős mérce, hanem rasszizmusban egyszerűen jobbak a nácik, a nyilasok, gazdagabb a nyelvük, mert ebben gazdagabb az életük, megígérték, hogy kiirtják az emberiség egy részét, és kiirtották az emberiség egy részét, ezzel szemben a kommunisták megígérték, hogy mindenki egyenlő lesz, és kiirtották az emberiség egy részét. A két dolog, látjuk, nem azonos, innét a példatár féloldalassága.

Ezek a nyelvi közmegegyezések nem különleges dolgok, hozzátartoznak mindennapjainkhoz, tudásuk nélkül egy lépést se tehetünk. Röviden elmesélem a wittgensteini kőműves esetét – velem. Régi történet, majdnem negyedszázada, hogy építkeztünk, de olyan, mint egy irodalmi remekmű,

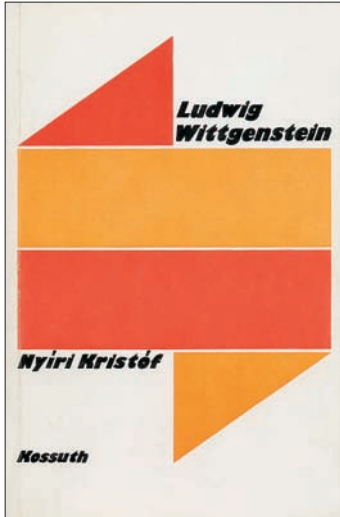

So-Ky: Plakát 1944 emlékére

„...és eljött az őrült, akinek alárendelődünk.”

A. Sarago plakátja

nem érinti a szabadság hullámzása. A kérdésemre, hogy valami mennyibe kerül, azt mondja a tisztességes és hozzáértő kőművesmester, kolléga tehát, hogy húszezer. Amin én azt értettem, hogy az a valami húszezerbe kerül; ha 19-et mondott volna, nem lett volna hozzáértő, ha 21-et, akkor nem lett volna tisztességes, 20 az ára, tehát 20-at mond, és majd annyit fizetek, ha tudok.

Eltelt fél év. Már más ember voltam, arcomra váratlan árkokat vágott az idő, egy kelet-európai tetőtér-beépítés konok, kemény ideje. Ha ekkor hallottam, 20, mert kérdezni már nem kérdeztem, megtanultam, hogy nem szabad, mindent, csak kérdezni nem, szóval azt is tudtam, hogy ez a 20 sok mindent jelenthet, egyet biztos nem, hogy az a valami 20-ba kerül. Illetve még az is lehet, hogy annyiba. Az csak azt jelentette, hogy abban a helyzetben neki egy számot kellett mondani, 2, 3, 5, 7 vagy 20, vagyis csak nyugalom, majd lesz valami, főnök úr, én meg fogom csinálni, maga ki fogja fizetni, nem kell aggódni, húszezer, ez azt jelenti, hogy élünk, megvagyunk, és előbb-utóbb a tetőtér is készen lesz, talán.

A változás lényegében leírható Wittgenstein fölfogásának alakulásával, a *Tractatus* szigorától, hogy csak arról beszéljünk, amiről beszélni tudunk, a nyelvjátékok hallgatáson túli beszédéig, beszélgetéséig.

De ez csak közbevetés volt, a féloldalas példatárnál tartottunk. Németországban csináltak egy közhelyszótárt, melynek magyar változatát néhány éve Barna Imre és Dalos György készítette el, *Szócséplő* néven, két forgatható korong révén 8192 szólam állítható elő nemzeti-konzervatív, illetve szoclib változatban. Foszforeszkáló ürességeket lehet kiforgatni, a közéletben angazsáltak számára kötelező játék volna.

Az egyetemes gyökerű Kárpát-medencének a jövőorientált piacokonform másság válaszol; a tizenötmillió gerincű önépítésnek a szabad kisebbségi alternatíva; a rendíthetetlen nemzeti tragédiának a szociális bibói kilábalás.

Itt most eltűnődhetnénk, hogy vajon a dolgoknak van-e nevük, vagy a megnevezés által lesznek a dolgok, vagyis a szavak a dolgok; mi van az Úristen titkos Schatzkammerjában, a dolgok maguk, a kenyértől a határozott lakitelki erkölcsiségig, vagy a szavak, a szalonnától a kétharmados parlamenti technikákig – de nem tűnődünk el, hanem eredeti várakozásainkkal ellentétben (melyek e nyelvi foszforeszkálás szimmetriájára vonatkoztak) megállapítjuk, hogy a nemz-konz rizsákon jobban lehet vihorászni, mint a szoclibeken.

De ez nem azért van, mintha rút sybarita váz volnánk, és nem is azért, mintha az ürességek minőségében lenne különbség, hanem azért, mert a jobboldali szóhasználat erősebb kapcsolatban áll a nyelvvel, a nyelvet az összetartozás jelképeként tartja (szép az az anekdota, amelyben valaki magyar turista New Yorkban magyar beszédet hall a háta mögül, ízes szögediest, megfordul, két fekete beszélget egymással, nyilván Szegedre jártak az orvosira, a turista szinte automatikusan mondja, és örömmel: Hát maguk is magyarok?!), ezzel szemben a szoclib gyakorlatiasan használja a nyelvet, visszafogottan, tompán, tartózkodik a szóvirágoktól, matt, KISZ-es szürkékben tartja stíljét. Azért ezek a fakó kifejezések is megérik a pénzüket. Lám,

ez a mondat most, 2003 nyárvégén életesebben viselkedik, mint a Fidesz-kormányzás alatt. Mindig van mondat, mely beéletesedik. – Na tovább, idő: pénz.

Ha már a nyilasoknál meg az ávosoknál voltunk, ejtsünk szót a trágárságról. Trágárság, obszcénység, drasztikusság, mosdatlanság, vaskosság, nyomdafestéket nem tűrőtség, illetlenség és irodalom, mi itt a helyzet?

A művészet legfőképp szabad akar lenni, érzékeny a hazugságra, a maszatozásra, a Tartuffe-ökre. A szenteskedésnek, szemforgatásnak, a vallási és erkölcsi képmutatásnak nagy európai hagyománya van, és ez élő hagyomány, újra meg újra föléled, napjainkban is találkozhatunk evvel a neobarokk álsággal – és akkor! És akkor az irodalom mámorosan néven nevezi a dolgokat. Ami nem kevés.

Kész, passz, meg is válaszoltuk a kérdést.

Lassabban. A szabadság ilyen könnyen nem szereshető meg, a szabadság elérése nem egy lépéses matt-feladvány.

Volt nekem egy pótanyám, egy apáca, Gizella, aki a kitelepítésben velünk lakott. Engem nagyon szeretett, ezért aztán becsülettel elolvasta mindig a soron következő könyvemet. Ez az asszony egész életében imádkozott. Kis túlzással, két speciális forrásból buzogtak hozzá a szavak: az imákból meg az én könyveimből. De nem kerültek nagy összeütközésbe, néha picit ingatta a fejét, ahogy a pót- és nem-pótanyák szokták, muszáj ezt, fiacskám?, muszáj, bólogattam, mintha azt mondtam volna: Deo gratias.

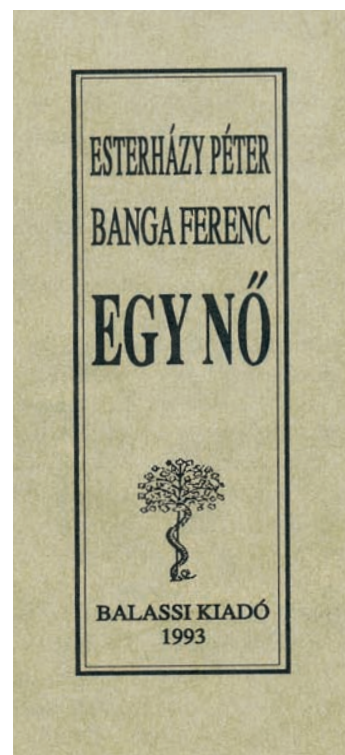
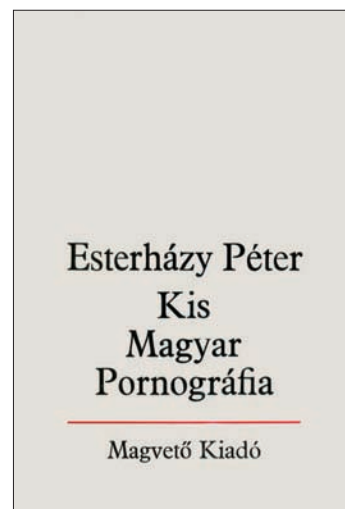
De azután a *Kis magyar pornográfiánál* meg később az *Egy nőnél* mégis azt javasoltam neki, hogy ezt ne. Jó, sóhajtott megkönnyebbülten.

Ez a „jó” nem arra vonatkozott, hogy én rossz volnék, vagy hogy ezekben volna a rosszabbik énem, hanem, még emlékeznek, a pampákra vonatkozott, az akusztikára, a belső hallására. Az én, nevezük most így, erős szavaim, kifejezéseim az ő imádságból, egy életen át való kontemplációból épült szóterében azonnal fölrobbantak, egy ilyen után lapokig nem történt semmi, csak füst, láng, kormos törmelék, vagyis a szavaim rosszul viselkedtek, nem úgy, ahogy én szántam, vagyis rossz volt a szöveg. Nem mert én elrontottam, hanem mert ez esetben író és olvasó nem volt egymáshoz való. Nem volt esélyük egymással.

A mostani irodalom olykor azért feszélyező, mert máshová teszi önnön korlátozásának határait. Részint az említett megnevezési mámorában teszi máshová, részint gyanakvásból, abbéli gyanakvásából, hogy ahová a „Titok” tábla tétetett, és a titokról valóban hallgatni lehet csak, ott még nem titok van, hanem hazugság.

Az a szemrehányás, hogy az irodalom rossz példát mutat, nem helytálló. Hát először is nem jó példát mutatni van az irodalom. Nem arra való, nem arra van, hogy irodalomórák tárgya legyen. Nem arra van, hogy tanítson, neveljen, szórakoztasson. Nem „alkalmazott tudomány”. A szépség vad és szelídíthetetlen.

Am mindettől függetlenül is kételem, hogy óvodás barátom azért küld el

a búsba, mert oly verzátus a mai modern prózában. Ok és okozat cserélődne föl. Magam is olvasó lévén, szívesen háritom a felelősséget az olvasóra. Te, drága Olvasó, te beszélsz így, mért gondolod, hogy a könyvekben nagyon mást találnál!... A mai író nem áll fölötte az olvasónak, nem olyan valaki, aki megmondaná az igazságot, ugyanolyan tévelygő alak, mint Te, egy sorstárs, vagy ahogy Ottlik írta, egy „ürge”.

Ami a példaadást illeti, az egy általánosabb társadalmi jelenség része. Úgy beszél, mint a kocsisok, mondták régebben. A hány millió kocsis országá lettünk? Régebben a művelt vagy csak a pozícióban lévő ember súlyt vetett arra, hogy választékosan beszéljen. A túróba, ez ma nincs így!

Az igaz, hogy olykor az irodalom rosszul értelmezi a korszerűséget, lemondván az ellenkezés általános kötelméről belenyugszik ebbe az „ürge-ségbe”, pedig a korszerűség nem a korral való föltétlen azonosulást jelenti; *benne*-gyökerezést jelent, nem gázsulálást. Nincs szárnalmasabb, mint trendinek lenni. Trendinek akarni lenni.

Szerintem nincs obszcén szó, csak obszcén összefüggés. Egyébként hiába adnának egy tiltó listát szavakról, összefüggésekről, témákról, *bármiről*, dúdolván lehetne undorító, mocskos, pornográf szöveget eszkabálni. Mán ha ez volna a nemes cél... Ugyanazok a szavak, mozdulatok, melyek a pornólapokban vannak, egy szerelem csodájában megszentelődnek. Erre a csodára az irodalom is képes. Igaz, mint minden csoda, ez is ritka. Az irodalom a csoda hiányáról is beszámol.

Vagyis mindig az *egésről* van szó, és nem a szavak felosztogatásáról szalonképesekre és szalonképtelenekre. De hát nincsen is szalon! – Idetartozik még, hogy a magyar nyelv e tekintetben másképp viselkedik, mint Shakespeare vagy Rabelais nyelve. Arany János erotikus írói vesszejét egy titokzesebben tartotta, nem volt nyilvános. A magyar nyelv szemérmesebb, olykor prüdebb, mint az említettek. Ez esély is, nyűg is.

Ennek nem mond ellent, hogy nemzeti büszkeségünk egyik alapeleme a magyar káromkodás; hossza, leleményei, néprajzos gazdagsága, egészséges (kicsi kérdőjel) erotikája messze más nemzetek fölé emel, melyeknél nemde amúgy se volnánk alávalóbbak. Egyébként a legmélyebb gyökér, amely a házához köt, a trágárság, olvastam valahol, talán Kunderánál. Valóban, az idegen trágárság többnyire pusztá információ, adat, s nem pedig szív és érzés.

Itt valamit meg kell jegyezni. Hogy én úgy tanultam, hogy a káromkodás az az Isten káromlása, nem egyszerűen a csúnya beszéd, de, nézve a tudós szótárakat, ma ez általában a trágárságot jelöli. Azt a régi káromkodást, azt semmilyen formában nem tűröm, a sejtjeim nem tűrik. Fizikai rossz hallanom. Azt hiszem, még sose káromkodtam. Egy kivételt engedtek meg ezek a pápista sejtje, a tüneményes Vargha Balázs egy örök életű kétsorosát:

Ez is tanít?

Az istenit!

A csaplárné káposztát főz,
A farába ütött a csész.

Meszlényi Attila grafikája, 1984

Mondtuk, hogy csak majdnem igaz, hogy a nyelv az író szerszáma, hogy a szerző birtokolja hű ebét, a nyelvet, s pontosan tudni lehetne, meddig tart

a gazdi, s hol kezdődik a kutyus. Oh, Umberto. (Kis drámai privatizálás, egy Umberto nevű markáns eb mentén, de önök gondoljanak csak nyitottan Ecóra, stimmelni fog.)

Egy idézet Thomas Manntól – vagy Goethétől?, minden idézet vagy Thomas Manntól, vagy Goethétől való – mutatja az irányt: Író az, akinek gondot okoz az írás. Azért ez meglepő. Mert például pék az, akinek nem okoz gondot pékezeni. Schumacher az, akinek nem okoz gondot autót vezetni. A Ferrari meg az, akinek nem okoz gondot a Schumacher. Elnézést.

Az irodalom nem egyszerűen használja a nyelvet, tehát nem az a helyzet, hogy van egy gondolat (mely természetesen nemes és jelentős), aztán van ez a nyelvi készség, és akkor ezek szerencsésen találkoznak, mint Petőfi Sándor és Szendrey Júlia, avagy a neutron az atommaggal, ahogy erről nyilván már szó esett e helyt. Ily módon aztán ezt a gondolatot, üzenetet a nyelv segítségével közvetítjük. Ahogy mondani volt szokás: irodalmi köntösbe öltöztetjük. (Igyekeztünk egy ilyen irodalmi köntösről képet mutatni, közvetlenül nem sikerült; a dressing-gown, gondoljunk Maughamra, és a baby doll, gondoljunk, akire jólesik, ezek ötvöze lehet...)

Mínthogy így tehát a mondat nem valaminek a hordozója, hanem maga a dolog, ő egyszerre a szállítandó birka és a kamion is (akinek van vizuális fantáziája – hát annak most jó!), ezért a viszony a mondathoz korántsem technikai. Minden mondat mögé oda kell az írónak állni, mindenestül, patetikusan szólva, az egész életével. Miközben a jó mondat önmagában még semmi, illetve úgy minden, hogy alig valami. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy X – ahol X magyar prímszám –, aki többek közt éles nyelvű, gonoszkodó kolléga, azt a paródiát írta rólam, hogy sok rossz könyvet írtam, de egyetlen rossz mondatot sem. Hát ez tényleg jó mondat. Ezt is nekem köszönheti.)

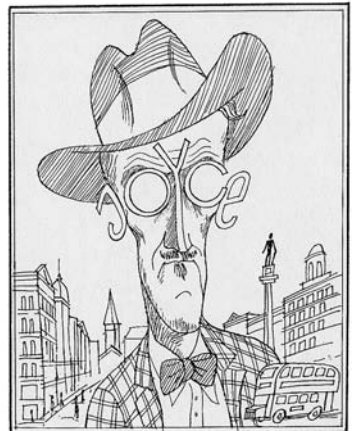
És azt is szoktam mondani, hogy ha írás közben egy gondolatom támad, fölugrok, és addig járkálok, míg el nem felejttem, és akkor folytathatom a munkát. (Korán nevet, ki gyorsan nevet (ki), mondván, hogy ez látszik is a könyveimen.) Az irodalom, a regény nem gondolatokkal dolgozik, a filozófus tesz így, ő beszél így. És másképp beszél a tudós, másképp a tanár, a pap, mind külön nyelv. A világ megismerésének különböző módjairól van szó.

Az irodalom a nyelven keresztül nézi és tapasztalja a világot, és itt ugyan nagy felfogásbeli különbségek lehetnek, gondoljunk Thomas Mannra és Joyce-ra, de az közös, hogy az akciók a nyelvben történnek. Nem elég gondolatilag tisztázni valamit, szavak kellene hozzá. Nem elég szenvedélyesnek lenni, nem elég szeretni, gyűlölni, szavak kellene hozzá. Szavakból lesz fölépítve minden – a legszemélyesebbnek tetsző emlékek is. Sőt, ez a személy is szövegfüggő. A mai szerzőt a szöveg teremti. Így aztán nem is lehet kifelé mutogatni a szövegből, a szöveg a világ.

A gondolkodás–nyelv–beszéd–irodalom mondjuk úgy függ össze, hogy nem azt mondom, amit gondolok, mert nem tudhatom azt mondani, és nem gondolom azt, amit akarok gondolni, mert nem gondolhatom azt, és így persze az „akarok” már nem is nagyon értelmezhető. Ekkor lép színre az irodalom. Látjuk, homályos figura, sok minden rábízható, úriembernek azonban semmiképp se nevezném.

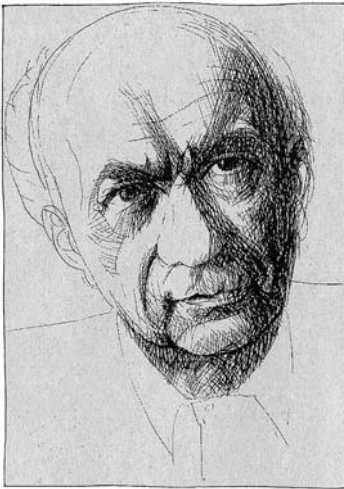
Thomas Mann. Kaján Tibor
karikatúrája

James Joyce. Kaján Tibor
karikatúrája

Van, aki ezt a nyelvben-lételet másképp gondolja. Vagy legyint rá, nem érdeklő. Mert mondjuk az irodalmat erősebben a történelem felől nézi. Ez a fölfogás az irodalmat a közösség vagy a nemzet szolgálólányának tekinti, valaminek, amit egy magasabb cél (a haza üdve) érdekében be lehet vetni. Szabadsághiányos időkben, s szeretjük azt mondani, hogy erre felé ilyenek voltak az idők, nagy a vonzása a szolgálólányos látomásnak, mert jól és természetesen működik. Meg nincs is nagyon választásunk. Ha nem lehet beszélni, az irodalom fortélyosan tud hallgatni, épp, mondjuk, az elvesztett szabadságról. Ma így nem működik. Az irodalom továbbra is többek közt az elvesztett szabadságról beszél, csak most már látjuk, amit eddig is lehetett volna, hogy ez nem pusztán politikai kérdés. A szolgálólányos fölfogás azt is feltételezi, hogy az irodalom a társadalmi hierarchia fontos pontján áll, ez ma nincs így, a társadalom többé-kevésbé füttyül az irodalomra (amit én többé-kevésbé rendben lévőnek tartok), az a része is füttyül, mely osztja a most említett fölfogást.

Illyés Gyula. Nagy László grafikája

A szavak jelentőségével és egyszerűségével kapcsolatban emlékeztetek Illyés: *Haza, a magasban* című versére:

*Te mondd magadban, behunyt szemmel
csak mondd a szokat, miktől egyszer
futó homokok, népek, házak
Magyarországgá összeálltak.*

Haza a magasban. Haza a szóban.

A fentiek értelmében alig provokatívan úgy mondanám, hogy az gyanús, ha az írónak mondanivalója van. Illetve ha van, akkor mondja, álljon katedrára és beszéljen. De úgy van, ahogy Joszip Brodskij írja: Szakmánk méltóságának nem a szónoki emelvényen tanúsított magatartás a mércéje.

Rendben, szerző *ne akarjon* mondani semmit, de ha a könyve se mond semmit, akkor minek az egész fölhajtás, akkor az univerzum legerkölcösebb, legszebb, leghelyénvalóbb mozdulata, hogy úgy hajintjuk a sarokba az ilyen könyvet, hogy csak úgy nyekken. Vagy sutba, az is jó. De ha sutba, akkor górnak. Úgy górnak a sutba, hogy csak úgy nyekken. A nyekken maradhat. (A sut olyasmi, mint a puma, csak melegebb.)

Befejezésül még valamiket az irodalom jellegéről, alkatáról.

Az irodalom – a filozófiával, a vallással, a tudománnyal – a *lét titkait fürkészi*. Azon írók könyvei is, akiknek ez a vallomás túl sok, akik le nem írják ezt a mondatot – én is ilyen vagyok, csak én leírom. Ez a fürkészás komoly dolog, és ebben az értelemben az irodalom komoly. Ám ezer arca van, mert Vörösmarty sötét, nagy költeményei ugyanúgy fürkésznek, mint Weöres egyszavas verse (tojáséj), vagy akár egy laza limerick, ki akkor jó, ha jól megrímelik.

Az irodalom újraértelmezi a komolyságot, a kicsiségeket, linkségeket, véletlenszerűségeket, játszásokat mögött mindig ott a fürkészás, a fürkészás felelősége és méltósága, és hogy mutassam a többértelmezéget, így folytatom

léhán, hogy mindez a feszültség azért is van, mert míg az irodalom a lét titkait fürkészi, addig az író a nőkét. Vagy a férfiakét. A kutyákét és filodendronokét. – Tabi László mondata van a fejemben, sok mondat van ott, onnét e fölsorolás, ő ír valakiről, aki miután csalódott a nőkben, férfiakban s kutyákban, egy magányos filodendronnal tartott meghitt kapcsolatot.

Az irodalom erről a csalódásról is tud, erről a meghittségről is van szava. Az intertextualitás, lám, nagyon is emberi.

Van, aki azt szeretné, ha az irodalom is világos kérdésekre világos válaszokat adna, két derékszögű író négyzetének az összege és így tovább. Egyáltalán, hogy valljon színt. Az irodalom azonban inkább színeket vall, az igen-nemhez, a bináris világhoz nem kell író, az főként a talánhoz meg a lehehez kell. Bár ki tudja. Mert tud persze az irodalom is zaftosan egyértelmű lenni: Akasszátok föl a királyokat!, tömör, világos fogalmazás, polgári program szoci beütéssel.

A jó könyv tehát beszél, ám bonyolultan beszél. Akkor most előbb a beszélről, aztán a bonyolultról.

Noha Bábel tornya folyamatos társunk, a nyelvi káosz mindennapi tapasztalatunk, és az is igaz, hogy az irodalmi nyelv elveszítette kitüntetett szerepét, már csak egy a sok közül, nem első és nem összefoglaló, marginális nyelvjárás, melyet egyre kevesebben értenek és beszélnek – mindez igaz, az irodalom mégis megőrzött valamit az univerzalitásból. A matematikában azonnal látszik, hogy milyen óriási dolog ez: nincs az az elvakult fundamentalista iszlám matematikus, aki össze tudna különbözni a bigott katolikus kollégával azon, hogy kétszer kettő az négy. Hogy négy-e. Legföljebb gyanakodva visszakérdeznének, hogy hányas számrendszerben vagyunk.

Az irodalom – eltekintve a nyelvi problémáktól, melyektől nem lehet eltekinteni – univerzális. Nem úgy van közmegegyezés mondjuk a *Bovárynét* illetően, mint a $2 \times 2 = 4$ esetében, bizonyos értelemben ellenkezőleg, mintegy a „másik végétől”, úgy, hogy egy regénnyel nem *lehetséges* egyetérteni, így aztán egyet nem érteni sem lehet. Nagy dolog ez, kérem. És minél jobb egy regény, annál inkább áll ez. Egy hegyel nem lehetséges az egyetértés. És fordítva: minél kevésbé jó egy regény, annál több állítását üdvözölhetjük egyetértőleg. Ilyenkor a mondat valahogy leválik a regényről, megbomlik az az összhang, amely ha nem volna, formáról és tartalomról kéne beszélünk, köntösről és mondanivalóról.

Nincs kiút, igaza van a nagy szovjet gondolkodónak: Írók, alkossatok remekműveket!

Az irodalom bonyolult. Tandori szavával: bonyi. Nem gonosz posztmodernnek vagy ásatag naturalisták bonyolítják, hanem eleve az. Nem túl bonyolult, hanem bonyolult. Ez a természete. A bonyolult ma szitokszó. Hessegetnénk el magunktól. Olyan bonyi az élet, és akkor még ez is! (Jelzem, mintha maga az irodalom is errefelé változnék, nem szereti a bonyolultat, vagyis önmagát, ami nem szokott jóhoz vezetni.) Az a bizonyos fürkészás

Freskórészlet, 15–16. század

Síró asszony. Picasso festménye, 1937

Bartók Béla szemei

teszi az irodalmat bonyolulttá, vagyis ő maga. Akkor is bonyolult, ha egyszerűnek hat, ezt olykor a nagy írók tudják, ez (is) a nagyságuk.

A bonyolulttól nem kell félni, a zavarostól kell félni.

Newton is bonyolult, nemcsak Einstein. De Einstein nehezebben bonyolult, mindenesetre hamarabb értjük, hogy nem értjük. Einstein és Joyce és Bartók és Picasso ugyanannak a világnak a szülötte, ugyanazt a világot látják (csak a szemük más), ugyanazt a világot írják le (csak a tolluk más), ugyanazokba a problémákba ütköznek (csak az anyaguk más).

Egyre többet tudunk és egyre pontosabban tudjuk a tudás, sőt tudhatóság korlátait. (Nagyon szépen és nagyon fölületesen el tudnám mesélni Gödel idevonatkozó nevezetes tételét...) Mért csodálkozunk hát, ha klasszikus regényeink mindentudó elbeszélője, ki úgy, de úgy a szívünkhöz nőtt – kézen-közön ellillant? (Vagy ha nem illant, akkor, mint oly sok régi, komoly barátunk, parodisztikus kontúrokat öltött.)

Pedig csodálkozunk.

Miközben már rutinosan zsolozsmázzuk, hogy minden Egész eltörött. Valóban, de mért gondoljuk, hogy ez éppen a művészetekre ne volna hatásal? Heidegger ínséges időkről beszél. „Nemcsak az isten, az istenek menekültek el, hanem az *istenség fénye* is kialudt a világtörténelemben. A világéj ideje ínséges idő, mert egyre ínségesebb lesz. Már olyan üressé lett, hogy isten hiányát sem képes hiányként érzékelni (...) Ínséges az idő, mert hiányzik belőle a fájdalom, a halál és a szeretet elrejtetlensége.” Akkor mi végre is, mi a bánatnak is a költő? Heidegger válasza: „Költőnek lenni ínséges időben azt jelenti: éneklően az elmenekült istenekre figyelmezni.”

Változik a világról való ismeretünk szerkezete, és változik a kultúra szerkezete. Ennek egyik jele – látjuk, érezzük, tapasztaljuk –, ahogy változik a szó és a kép viszonya. Az előző évezred a könyv évezrede volt. Létünk talán legfontosabb dokumentumát, a Bibliát, ezért is nevezzük a könyvek könyvének. – Egyébként a könyvek könyve is könyv, így helye a könyvespolcon van. Ott gyorsabban is rátalál az ember, mint ha külön díszasztalkán volna. A díszasztalkákat belepí a por.

Hogy ez az évezred minek az évezrede, nem tudom.

A mai olvasó olykor ingerülten elégedetlen a mai irodalommal. Hol a történet, hol vannak a szerethető figurák, hol az élet? Ha harc, hát legyen harc, én is olvasó vagyok, én meg az olvasóval vagyok elégedetlen.

Amit a bestsellerlisták mutatnak, az nem az értékrend hiánya, ennél gyökeresebb a változás. Mert ha ennyi volna, az azt jelentené, van ez a rend, tudunk róla, elfogadjuk, csak itt nem érvényesül. Az új jelenség, azt hiszem, az, hogy nincs konszenzus az értékeket illetően. Te Mozartot tartod jónak, én Salierit, és akkor mi van?! Ezt most nem részletezem, de hatékonyan tudnám magam alatt vágni a katedrát.

Nincs történet? Nincs íve az elbeszéléseinknek? Hát mért nem tetszik olyan életet élni, amelynek íve van? Rajzolom. A-tól B-ig, és halad és rendben és lineárisan. És mért tetszik események helyett események valószínű-

ségével dolgozni, és mért tetszik összevissza beszélni a fényről, hol azt állítván és bizonyítván, hogy az hullám természetű, hol meg azt, hogy részecske, és mért tetszik sunnyogni, ha valaki egyszerre szeretné tudni egy elemi részecske helyét és sebességét, és mért tetszik faksznizni az idővel is annyit, relatíve sokat?

Mért tetszik pszichoanalitikushoz járni, vagyis mért tetszik lábjegyzetelni a saját életét, mért tetszik állandigálni a saját élete mellett, mért nem tetszik átélni, mért csak reflektálni, reflektálni? Mért nem tetszik elfeledkezni az életről, épp azért, hogy élni tetszik?

Mért tetszik folyton rohanni? Mért nem tetszik egy aranykorban élni?

Mért tetszik újra meg újra új életet kezdeni, mért nem tetszik tudomásul venni, hogy egy életünk van, mért nem tetszik tudni, hogy egy életem, egy halálom, mégis megpróbálom, mért nem tetszik...

Anyám pedig azt mondta, hogy tetszikezni pedig nem tetszikezik az ember, fiam. Mire én mélyen a szemébe néztem, bárhol a világban fölismerem ezt a kékes szürkét, mintha könny csillant volna, ez most hogy jön ide, és azt mondtam:

Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj,
kész ez a Zelőadás is.

Köszönöm a figyelmüket.

Kihagyott mondatok jegyzéke

Az író mint a Mindentudatlanság Egyetemének professzora – vagy inkább portása? Takarítónője? Nyoszolyólánya? Kakmutter. Akkor már inkább vátesz. – Meddig jutott el ön a lét fürkészésében? (...) (Édesem.)

Adalék a *Hrabal könyvében* a Diktatúra és literatúra kiránduláshoz: (Hallgat, mint a sír. Ennek 1989-től a magyar nyelvben nincs értelme. A sírok annyit beszélnek, nem győzni.) (Most olvastam, „a hivatalos verzió az 56-os bosszú- és megfélemlítési sortüzekről”: Negyvenezer hercegprímás, herceg, gróf és báró, akik születésüknél fogva csepelel vas-munkásnak álcázták magukat, kenyérral a hónuk alatt megtámadták a békésen lövöldöző ávosokat.)

Félő, hogy a német (osztrák) gemütlichnek magyarul is a gemütlich felel meg. Csak Kosztolányi meg ne tudja!

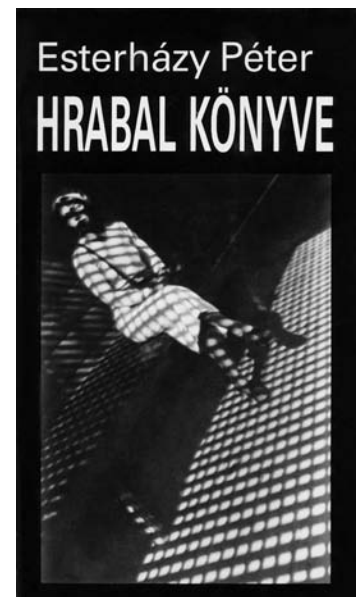
Olykor épp a drasztikus szó ki nem mondása teszi a szöveget obszcénné, mert gusztustalanná változtatja a szó körüli sunyi oldalazásunk.

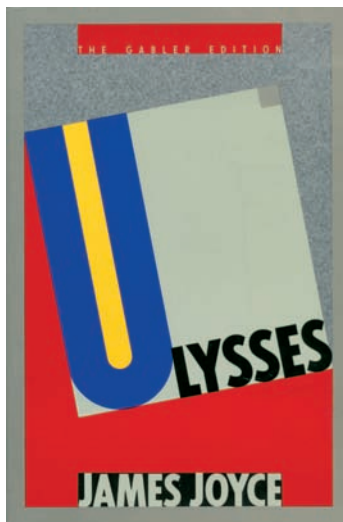
Manapság nehéz megbotránkoztatni, de ha lehet, ha nem lehet, óvatosan kell vele bánni, mert úgy hiszem, nem megbotránkoztatónak kell lenni, hanem botrányosnak, minthogy talán igaz, amit olvastam valahol, hogy megbotránkoztató olykor a pucérság, de botrányos az igazság.

Általában föltehető a kérdés két káromkodás közt, hogy romlik-e a nyelv. Mindegyik kor szeret erre igennel válaszolni, generációkon át húzódik ez a bezzeg-a-mi-időnkben

Az Esztergomi Biblia Pauperum egy lapja, 15. század

nyafogás. Az örök Apor Péter bennünk. Persze ilyenkor nem a nyelvről beszélünk, hanem a beszélt nyelvről. (A nyelvet nem olyan könnyű megmozdítani.) Kétirányú a mozgás. Egyrészt egyre kevesebbet bízunk a nyelvre, egyre egyszerűbb (ha tetszik: primitívebb) kifejezési formákkal élünk. Az aporos változat: nincs rendes mondat, mert nincs rendes gondolat etc., a durvaságunk a baj, a növekvő tahóság, a gyűlölet, melyet még tisztességesen megfogalmazni sem tudunk. Másrészt közelebb kerültünk a nyelvhez, aktívabb lett a viszonyunk, játékosabb. Ami nyolcvan éve joyce-os nyelvkísérlés volt, ma mindennapos, laza szójáték.

Most hallottam a rádióban valami hirdetésszerűben: Minden tudás egye fene. Azonnal mozdul ez a fajta új reflex.

Régóta foglalkoztat, hogy mért nem hallotta, mert nem hiszem, hogy hallhatta, Arany János a *Tetemre hívás*ban, amit ma mindenki hall a következő sorban: Tudhatta, közöttünk nem vala gát... (Minden megoldás érdekel!)

Az író alanyban-állítványban gondolkodik. Mennyi hercehurca van e mondat körül, miközben sima tautológia, annyit mond, hogy az író író (nem népevezér, nem eszmetörténész és nem tornatanár).

Író és haza viszonyához: Kivel lehet tréfálni és kivel nem? Hopp-hopp: egy féllábúval nem lehet. Lehet-e a hazával, a nemzettel? Lehet-e ötet cikizni (szinonimák)? Az én fölfogásom szerint nemhogy lehet, de hazafias kötelesség, mert hiszen erősíti a nemzeti önismeretet, így erősíti magát a nemzetet.

De van, aki ezt másképp gondolja. Vélhetően úgy, hogy a haza is nyomorult helyzetben van (e fölfogás szerint úgy tűnik, mintha mindig abban volna, mintha ez volna a haza definíciója: a haza az, ami nyomorult helyzetben van), micsoda dolog még meg is csipkedni, micsoda felelőtlenség, nyegleség (szinonimák).

Ez két nézete országnak, világnak. Nem valószínű, hogy összeegyeztethetők. Ez nem baj. A két nézet tiszta formájában tisztességes álláspont, s ha az egyik érti a másik szempontjait, indokait, alkalomadtán változtathat a maga arányain. (A „Mert a világ szép és jó”-sorozatból.)

És akkor még nem beszéltünk arról (arról az irodalomról), aki (ami) füttyül a hazára. Nem küzd vele, nem abrihtolja és nem öleli, hanem nem érdekli. *Mindig csak ezek a nagy hazafias csócsálások, komolyan vagy ironikusan, de mindig „az Ő szent nagy Fenekébe beléomolni vágyva”.* Mért? Mért volna szükségszerű ez? (Haza versus pina, például, de lehet emelkedetebben is. Például természet, klasszika-filológia, vámpírok, Isten. Horribile dictu: kereszténység. Ad notam: „Nem latin órán vagyunk.” (Pilinszky))

Küzdelem. Szalay Lajos rajza, 1971

Író és haza viszonyához: A világ már soha nem fogja megtudni, ki Weöres Sándor. Így már jól megválaszolható az amúgy fogós kérdés, mért is jó magyarnak lenni. WS végett.

Várady Szabolcstól tudhatjuk, hogy a limericknek három fajtája létezik: 1. a nők jelenlétében is elmondható limerick, 2. az olyan limerick, amelyet nő nem hallhat, de papi személy még igen, és 3. a limerick.

A limerick ars poeticáját illetően két álláspont létezik. Az egyik szerint akkor jó a limerick, ha jól megrímelik. A másik a befogadói oldalról támaszt feltételeket. Akkor jó a limerick, ha olvassák, s kive... – na, ezt majd otthon kitalálják, annyit segíték, hogy rímkényszer.

Az írói örömök jó része civil öröm: például egy pászentes szót, fordulatot találni. „Jenő, maga egy gyáva féreg.” Vagy ahogy legendás matematikatanárom a Piarista Gimnáziumban jegyezte meg egy mérsékelt sikerült gyökeltelénést követően: „Maga troglodita barom.”

Az irodalom nemcsak univerzális, de van benne valami tágas és nagyvonalú. Akkor is, ha szereplői kisszerűek. Akkor is, ha a szerzőnek alpári mellékcéljai voltak (mint például

dául egy Dante nevűnek az akkori városi urakat illetően), írhatta (írhatja) művét sértettségből, hiúságból, nagyravágyásból – minél jobb a műve, annál kevesebb látszik ezekből, vagy látszik, de egyszerűen nem számít.

Ne dohogj, ezt mondja az irodalom. A magyar jelentős dohogó nemzet, gazdag dohohagyománnyal. A hagyomány mindig nehéz, vagy inkább súlyos, akkor is, ha beslesimulunk, akkor is, ha ellenfeszülünk. Az irodalom nagyvonalúságra csábít, a dohogás, ha oka van is, kisszerű. (A dohogás egyszerre sok meg kevés. Helyette vagy hallgatni érdemes, vagy beszélni, esetleg kiabálni.)

Az élő irodalom: nem az élő írók, hanem az élő könyvek. A könyvek örök beszédben állnak egymással időn s téren át. Nem tudnak nem beszélni egymással.

Az irodalomban minden lehetséges, csak nem lehet tudni, mi a minden.

A Mire jó? – kérdésre az irodalom is szereti azt válaszolni, amit a matematika, hogy semmire. Se oka, se célja. Rendben. De akkor mintegy mellesleg kiderül, hogy elvont algebrai megfontolások közvetlenül használhatók a hírszerzésnél, a titkosírások megfejtésében.

Az irodalom a közösségi emlékezet egyik fontos tere, ezen emlékezet őrzője és teremtője – több más mellett, hiszen a jó törvények is ilyenek, a politika egésze, vagyis a közbeszéd, a közgondolkodás, a közmegegyezések. De van, hogy mindez nincs, és irodalom meg van. Mert mintha irodalom mindig volna. (Hát ezt még át kéne gondolni...)

Nemcsak őrzi a múltat (jövendőt), hanem teremt is, gondoljunk az idézett Illyésversre – szokat, miktől egyszer... –, vagy ha a 19. századot képzeljük magunk elé, ki tudja, hogy nem valami Jókai-kavarc-e, ami bennünk van. Jókai kitalálta Magyarországot. Krúdy már csak egy álom-Magyarországot találhatott ki. Ottlik Géza meg a másik Magyarországot. – Megszűnt ez a másik. Már csak egy másik van, azaz másikk. Igen, úgy ahogy a zseniális bohóc az arcunkba kurjantotta: Van másik! A haza közös vállalkozás („a nemzet közös ihlet”) – de a hazáról való képünknek nem kell ugyanannak lennie. Legyenek képeink – miktől egyszer futóhomokok, népek, házak Magyarországgá összeállnak.

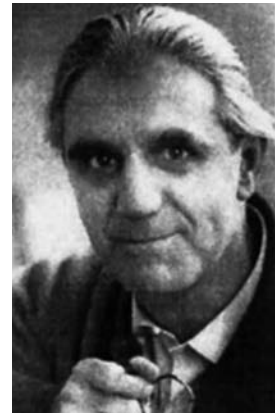
Olyat vehetünk észre magunkban és a világban a művészetek által, amiről amúgy nem volna tudomásunk. Mít tudnánk a könnyűség nehezeiről vagy iszonyatáról vagy vidám súlyosságáról Mozart nélkül? Vagy: van egy szenvedés a világban, amelyet csak Kertész által láthatunk. De nem is kell „nagynak” lenni, minden írónak van ilyen „hozadéka”.

Az irodalom emlékeztet a halálra, így teremt nemzeti konszenzust. (Árkot temet a gödörré figyelmeztetvén.)

A magyarországi mára vonatkozóan elmondható, hogy a társadalom külön-külön csoportjai, így az írók, a szervezett vasmunkások, a mazzorettek, kedvenceim, a szilikátmérnökök, a politikusok etc. azon munkálkodnak, hogy egymás életét megkeserítsék. Hogy egymás életét megkeserítsük. Koszt vasz koszt. E téren sikereket könyvelhetünk el. Nem akarnék lenni egy TIT-előadás-kenettelj, de az irodalom nem ilyen, nem nehezíti. Azt nem mondanám, hogy könnyíti, mert mondjuk az aszpirin, az könnyít – bár egyszer az egyik fiacskámnak tizennyolc évesen gyomorvérzése lett, legalább egy másodpercig azt hittem, meghalt, hogy meg van halva, egy másodperc az nagyon hosszú idő, lám, erről a hosszúról a fizika nem tud beszámolni (lásd Heisenberg mint apa és mint ilyen: határozatlansági reláció), és én akkor okosan adtam neki gyorsan egy kis aszpirint, az egyetlen gyógyszert, amit ilyenkor nem szabad –, szóval az irodalom nem a könnyítés, nem a kellemesség irányába... A kellemesség irányá-hába?!

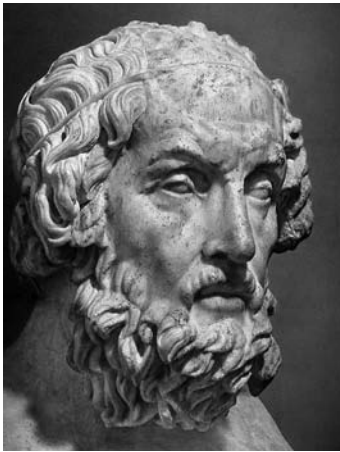
Így jár az ember, a marhája, ha meg akarja mondani, mi az irodalom.

Egyre több dolog jut tudomásunkra. A nagy világon e kívül nincsen számodra hely, jó, meglehet, de nagy-e még a világ? Összezsugorodott; világfalú, szokták mondani. És mindent megtudhatunk, ami a faluban történik, csak épp érzelmileg vagy érzék-

Ottlik Géza (1912–1990)

Homérosz, i. e. 8. század

szervileg nem tudjuk követni. A falunk kicsi, de sok, túl sok, nem vagyunk képesek befogadni.

A szó-kép változás nem olyan egyszerűen zajlik, hogy a szó hátrébb szorul, másodosztályú lesz, a kép meg csörtet diadalmasan, mert ez a rengeteg kép egyre inkább igényli újra a szót, bizonyos értelemben a szó által látunk jobban.

Mindezekről nem függetlenül megváltozott a fikció és a nem fikció viszonya. Puha lett a határ. A groteszk, az abszurd mindennapi tapasztalatunk. Kafka realista író. Örkény realista író. Ha nem figyelünk, nem tudjuk, hogy a híradót nézzük-e még vagy az utána következő filmet. Ugyanaz a géppisztolyos férfi lődöz a ház előtt, mint az agyunkban.

Az irodalom talán a meséléssel kezdődött, a történettel. Ül valaki és mesél. De ez aztán elbonyolódott. A diktatúrában csupán egy történet van, a diktatúráé, és az elmesélhetetlen. A demokráciában mindenkinek külön története van, csak nincs magától értődően közös nyelv hozzá, az én nehezen ér el a mi-hez, s ha nem, marad a személyes, más számára érthetetlen motyogás. (Motyogni csak pontosan, szépen – öncenzúra.)

Az elbeszélhetőség. Balzac vagy Jókai nem foglalkozott vele. De már Flaubert-nek kellett. Magyarul hol jelenik ez meg? A nyugatosoknál még nem. Egyszerre csak itt van mindenestül. Vagy hogy van ez? (Minden megoldás érdekel.)

Nincsen kitüntetett beszédmód, nincsen katedra. Ha én egy katedrán állok, amely tehát ebben a nincsből van, Ernst Herbeck skizofrén ápolat és költő verse a magányról jut eszembe.

*A magány az hasonló
ahogy egy gyűlés és
akkor, ha egy úr
beszédet tart.
Ami legyen érdekes,
hogy leküzdje a magányt. Köszönöm!*

Babits mondja: Lehet a szavaknak új értelmet adni (új módon használni), lehet egy-egy új szót csinálni: de *csupa* új szóval nem lehet beszélni.

Dávid király. A Párizsi zsolnáros-könyv egyik miniatúrája, 10. század

Szó, mondat, persze, de azért az írónak a világot is ismernie kell, különben ilyen mondatokhoz jut (Németh Gábor idézi Ottlikot): „A parton jellegzetes öltözkűnkben sétálgattak a bennszülöttek.” Hacsak úgy nem...

Egy ilyen pulpitus csábít, hogy az ember jó tanácsokkal éljen, és mondjuk olvasásra buzdítson. Nem buzdítok. Aki akar, olvas, aki nem, nem. De azért ez nem ilyen egyszerű, mert hasonlít a helyzet arra, amikor az újszülöttet kérdeznénk, hogy mondaná meg, akar-e megtanulni beszélni. *Tehát az olvasás kísértésének lehetőségét kellene megteremteni.* Ez nem csak céherdek, hanem társadalmi érdek. Illetve a társadalom dönthet így vagy úgy. Könyvkiadók, könyvesboltok, könyvtárak, ne kerteljünk: elit kultúra – hogy kell-e ez „nekünk”, ez volna a döntés tárgya. Kell-e az írásbeliség kultúrája?

Mintha az egész világ sodródna csak.

Olvasás. Nem kell félni a kicsitől. Van az úgynevezett Enzensberger-állandó. E. szerint minden országban, függetlenül a méretétől, Brazíliában vagy Szlovákiában ugyanannyi, 1032 olvasó van. (Soha nem tudom megjegyezni, hogy tényleg mennyi. Hóh-mecolva mesélhetném, hogy a „minap” megkérdeztem tőle, de mintha ő is bizonytalanlankodott volna. Eredetileg ő kizárólag a versolvasóra értette.) Nem vagyunk az olvasó nép országa, soha se is voltunk. A nép nem olvasó. Kizárólag: az olvasó olvasó. Ez nem tisztán tautológia.

Az irodalom nem az irodalmi élet, hanem kultúra, hosszú táv. * Szó kontra jelszó. * Az irodalom, egyáltalán a szellemi élet plurális vagy semmilyen. * Idézet, intarzia, utalás, nyelvi törmelék – a mesélés újramesélés. * Nincsen jó, de felelőtlen mű. Nem tudok róla. * Flaubert: Arra születünk, hogy kimondjuk, nem arra, hogy birtokoljuk. * Sartre: Azért írunk, hogy szeressenek stb. – Ez a stb. az irodalom. * Flaubert mamája: Fiam, egészen kiszáradtál a mondatok utáni hajszában. * Kundera: Jól ismert metafora: a regényíró földig rombolja életének házát, hogy annak köveiből építse föl regénye házát. * A nyelvet nem lehet lerombolni, csak az egyértelműségét, szakszóval: az előreccsósátságát, vagyis a nyelvvel játszani lehet.

Kell. Van művész, aki nem szereti ezt a szót, játék, mert komolytalannak tartja, mind-egy, ez csak definíciós probléma, mert valamit neki is tennie kell. A nehézséget az okozza, hogy az irodalom anyagának, a szónak van jelentése (használat, most mindegy), ellentétben (kis egyszerűsítéssel) a színnel és a hanggal. The pen is on the table – ez konkrétan jelent valamit (hevenyészett magyar fordításban: fúrge postakocsisunk imént pattant a nyeregbe), ellentétben egy festékpacnival. Ugyanazon a nyelven hozza létre Weöres az angvyszárnysuhogást, amelyen egy kiló kenyeret kérünk. Ez persze nem csak hátrány. De ebből a kiló-kenyér-nyelvből mégiscsak összeáll egy jelentés, melynek semmi köze a műalkotáshoz. Mít érdekelnek engem egy valami Madame Bovary nevű vidéki nőcske lelki csipkéi?! (Mindezekért a próza von Haus aus konzervatív, eleve kevésbé radikális, mint a zene meg a képzőművészet. Tanulhatni tőlük.)

De Flaubert addig-addig rakosgatja a szavakat (penjét a tébőlön), míg át nem törli a praktikum páncélját, míg meg nem szólal ezen elsődleges jelentés fölött, alatt, között az a zene, amiért volna az egész. Ami „rólam” szól, az életről, a világról, a mi végréről. Ami megse jött volna létre az érdektelen lelki csipkék nélkül.

Az irodalom fundamentalista. Csak egy nyelvvel dolgozik, hiába volna adott helyzetben egy másik pászentesabb, marad. Épp ez a lényege: be van zárva egy nyelv végtelenségébe és végességébe. Ebből a nyelvből kell kihoznia mindent (ismétlés: mert hogy nincsen valami, amihez keresgetnénk az optimális nyelveket).

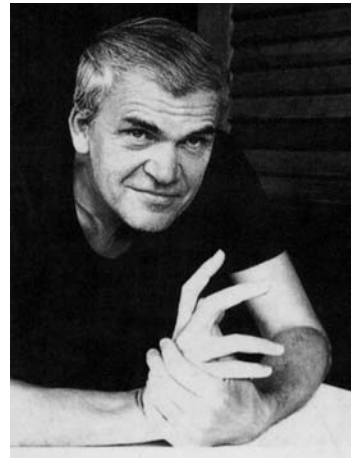
Miközben most épp minden a többről, a sokról szól. Legyél sokféle, játsszunk egyszerre több játékot. Légy többnyelvű, légy EU-konform. Miközben már nagyapáink, de főleg nagyanyáink is avval a posztmodern jelszóval biztattak, hogy ahány nyelvet tudsz, annyi ember vagy. Az író egy nyelvet tud, az író egy ember.

Majdnem kifelejttem: A könyvek megfoghatatlan szellemisége, mely még a bice-bóca fordítással is átjön. – Tilos figyelembe venni a jól fordíthatóság szempontjait (trivialitás). – Fordítani lehetetlenség, fordítsunk tehát. És: Mít csinált ön irodalomórán? Mít is. Attól tartok, figyeltem. (De nem én voltam a legjobb magyaros, hanem a Say Pisti.) Nem különösen érdekelt az irodalom. Csak annyira, hogy ötöst kapjak. Ötöst is kaptam. És: Majdnem kifelejttem Gács Anna nevét, ő volt az asszisztensem az előadásra való fölkészülés során. Sose volt még asszisztensem. Most megint nincs. Árvaja ház, nincs kacagás, és persze az ifjúság is messze jár, mint a madár.

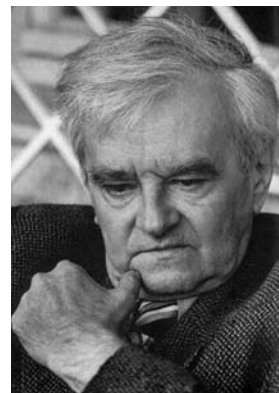
Babits: nincs okunk kisebbségi érzésre (világirodalom). – A kisebbségi érzés nem azért van, mert az ember kicsi, hanem mert azt érzi, hogy kisebb, mint *szeretné*. Ilyenkor vagy nőni kell, vagy mást és másképp szeretni.

Nem aggasztó-e, hogy az irodalom egyre kisebb jelentőségű? Nem egyre, de valóban kis. De mi az, hogy kis és nagy? Merjünk nagyok lenni, szokták most mondani. Amire azonnal kieszték az ellenajánlatot, hogy merjünk kicsik lenni. Az eszükbe se jut, hogy merjünk akkorák lenni, amekkorák vagyunk.

De nem a kis-nagy írja le az irányt, ami felé az irodalomnak törekednie kéne. Hanem a – egy gyanús, gyanúba került szót használok – *függetlenség*. Azt már nehéz volna megmondani, mitől független, mert az például nem kell, hogy a politikától független legyen, a politika is lehet tárgya, egyáltalán: nem tudunk megnevezni semmit, ami elvi-

Milan Kundera (1929–)

Weöres Sándor (1913–1989)

ESTERHÁZY PÉTER

A kitömött hattyú

leg ne lehetne az irodalom tárgya, téeszcsé, angyalok bokája, szabad a pálya. Az kéne (ha van kéne), az a jó, Vasadi Pétertől van a kép, ha az irodalom csónakja (lélekvesztője, naszádja) nem partközelen lavíroz. Mert akkor a partról mindenfélét be lehet kajabálni, meg a víz is tocsogós. A *nyílt tenger* e szimbolikus ladik igazi helye. Persze az se egyszerű, mert ott meg az ember eléggé egyedül van. Meg nagyok a hullámok. Meg cápa is jöhet. De csönd is van. Meg még talán sellők is.

A regény: lélegzetvétél. Így tüdőfüggő. Meg hogy milyen az ájer. * Az akkor nyolc-éves fiam regénydefiníciója: az, amiben van *midőn*. * Márai: Mert nem biztos, hogy használz hazádnak, ha írsz, de ha olvasol – * Kölcsey: szebb arcot fog ölteni a föld, ha a korcs magyar kivész. Hová is akartam ezt? Író és haza viszonya? Elfelejtettem. * Eliot: Az angol irodalomban ritkán beszélünk „hagyományról”, bár úgy hébe-hóba megfelelő bánatos arccal fájljuk hiányát. * Mahler: Tradition ist Schlamperei. * Wittgenstein (idézi Neumer Katalin *Nyelvjáték és tradíció* című könyvében, én meg őt, őket *A kitömött hattyúban*): A tradíció nem olyasmi, amit valaki meg tud tanulni, nem fonál, amit akkor vehet föl valaki, amikor neki tetszik. (...) Akinek nincs tradíciója, és szeretné, ha lenne, olyan, mint a boldogtalan szerelmes. * Borges (De Quincey nyomán): Egy teológiai vagy irodalmi vita hevében egy pohár bort lötyyintenek egy uraság szemébe. A sértett szemrebbenés nélkül így vág vissza: Ez csak egy kitérő, uram, várom az érvét. (A replika hőse, egy bizonyos Henderson doktor, 1787 táján hunyt el Oxfordban, e találó szavakon kívül nem hagyott ránk más emléket: szép és elégséges ez a halhatatlanság.)

A szó nem tör csontot, mondja Mikszáth. De.

Ajánlott irodalom*

*Könyvek, amelyek az előadás írása közben a közelemben voltak (kerültek)

Auerbach, Erich: *Mimézis*. Bp.: Gondolat, 1985.

Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok*. Bp.: Szépirodalmi K., 1978.

Babtyin, Mihail Mihajlovics: *A szó az életben és a költészetben*. Bp.: Európa, 1985.

Balassa Péter: *Észjárások és formák*. Bp.: Tankönyvkiadó, 1985.

Balassa Péter: *Hiába: valóság*. Pécs: Jelenkor, 1989.

Barthes, Roland: *A szöveg öröme*. Bp.: Osiris, 1996.

Barthes, Roland: *Válogatott írások*. Bp.: Európa, 1976.

Borges, Jorge Luis: *Az idő újabb cáfolata*. Bp.: Gondolat, 1987.

Böll, Heinrich: *Frankfurti előadások*. Bp.: Európa, 1984.

Brodzskij, Joszif: *Gyűjtőknek való*. Bp.: Európa, 1998.

Calvino, Italo: *Amerikai előadások*. Bp.: Európa, 1998.

Ebeling, Gerhard: *Isten szava és a hermeneutika*. Bp.: Hermeneutikai Kutatóközpont, 1995.

Eliot, Thomas Stearns: *Káosz a rendben*. Bp.: Gondolat, 1981.

Heidegger, Martin: *A műalkotás eredete*. Bp.: Európa, 1988.

Imre László: *Irodalom és küldetés*. Miskolc: Felsőmagyarország K., 2000.

Jelenits István: *Betű és lélek*. Bp.: Szent István Társulat, 1978.

Kis Pintér Imre: *Esélyek*. Bp.: Magvető, 1990.

Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Bp.: Szépirodalmi K., 1971.

A könyvember. Magyar írók novellái, publicisztikai írásai a könyvről. Bp.: Noran, 2002.

Kulcsár Szabó Ernő: *A zavarbaejtő elbeszélés*. Bp.: Kozmosz Könyvek, 1984.

Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Bp.: Argumentum, 1993.

Kundera, Milan: *A regény művészete*. Bp.: Európa, 1992.

Magyar badar. Bp.: Európa, 2002.

Márai Sándor: *Füves Könyv*. Bp.: Akadémiai K.–Helikon, 1991.

Nádas Péter: *Esszék*. Pécs: Jelenkor, 1995.

Nádasdy Ádám: *Ízlések és szabályok*. Bp.: Magvető, 2003.

Pomogáts Béla: *A negyedik esztendő*. Bp.: Balassi, 1994.

Sartre, Jean-Paul: *Mi az irodalom?* Bp.: Gondolat, 1969.

Senkiföldjén. In memoriam Pilinszky János. Bp.: Nap, 2000.

Szegedy-Maszáék Mihály: *A megértés módozatai: fordítás és hatástörténet*. Bp.: Akadémiai K., 2003.

